

p r e s t a t i e n a t u u r

d i r e k t a t i e n a t u r

Leonie van den Ende

AKV| St. Joost, 2018

Prestatienatuur
Leonie van den Ende

AKV| St. Joost, 2018

De Nieuwe Dordtse Biesbosch in een breder kader	12
De prestatimaatschappij en ervaringseconomie	14
Een pleidooi voor Watchamacallit	18
Literatuurlijst	21

Winter 2016. Het water van de Nieuwe Merwede was in de nacht over de uiterwaarden aan komen rollen en kabbelde nu zachtjes tegen de Oostdijk. Toen ik mijn laarzen aantrok en de honden riep, had het nog geen slecht idee geleken. Onderweg naar de Oosthaven genoot ik van de frisse winterkou die mijn neus deed tintelen. Het heeft altijd iets wonderbaarlijks, iets ontzagwekkends, als het water een stuk land heeft ingenomen en daarmee het bekende beeld doorbreekt wat je van het landschap hebt. Zo was het ook nu, het fietspad onder mijn voeten leek verdwenen. De honden had ik de dijkweide opgestuurd, voor hen zou het water te koud zijn. Zelf stapte ik onbevreesd het water in en vertrouwde daarbij op mijn laarzen die tot halverwege mijn kuiten reiken. Bij de eerste lading ijswater in mijn laars reageerde ik nonchalant. Het was koud, zeker, maar uit ervaring wist ik dat het water in een mum van tijd opgewarmd zou raken door mijn voeten. Dit vertrouwen nam af toen het fietspad lager en lager kwam te liggen en de berm niet meer hoog genoeg was om het water te ontwijken. Naarmate mijn laarzen gevuld raakten, begon de 'klimaatregeling' daarbinnen het te begeven. De temperatuur van mijn voeten naderde het nulpunt. De weg terug was op dat moment even lang als de weg naar mijn bestemming en dus liep ik door. Toen ik bij de Oosthaven aankwam was al het gevoel uit mijn voeten getrokken, waren ze spierwit en was het niet meer mogelijk om te lopen. Ik heb naar huis gebeld en ben opgehaald.

De Oosthaven, op een paar honderd meter afstand van mijn huis, was de plek waar ik naartoe ging als ik hongerig was naar avontuur of als ik even niks aan mijn hoofd wilde hebben. Het was de plek waar alles kon gebeuren en waar ik me van verplichtingen bevrijd voelde.

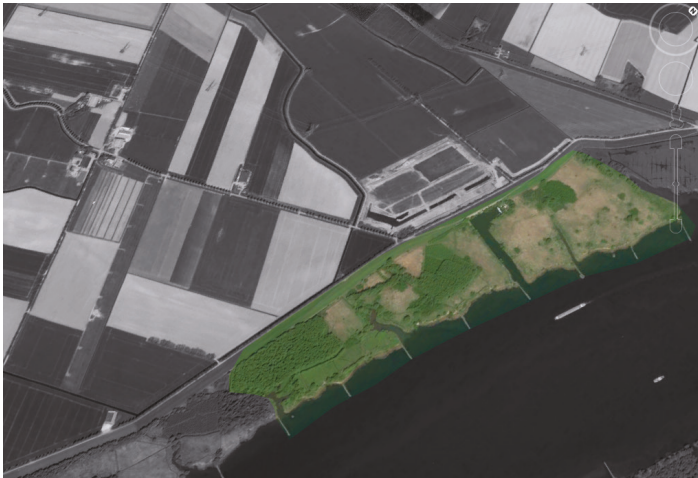
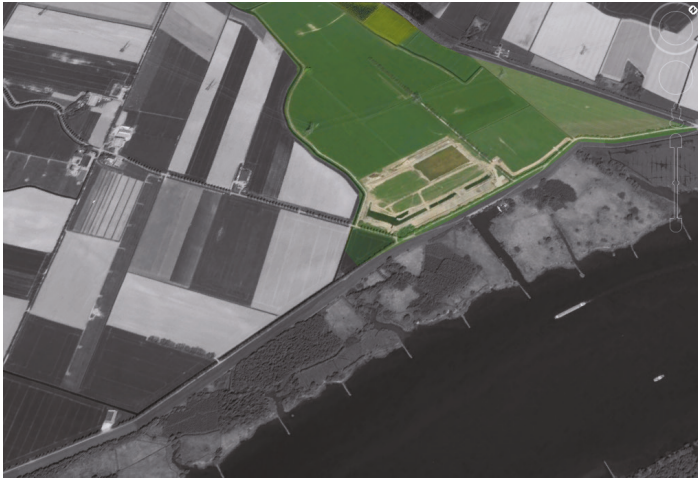
De situatie die ik zojuist beschreef, waarbij mijn uitje anders liep dan gepland, was zeker geen uitzondering. Dergelijke ervaringen hebben mij geleerd dat de werkelijkheid weerbarstig is, dat plannen kunnen falen maar dat dit achteraf gezien helemaal niet zo erg is. Ik heb immers nog steeds tien tenen. Ik, als kind van de prestatie maatschappij, ontleende hier niet alleen veel plezier aan maar ook troost. Als de uitslag van mijn wiskundetoets lager uitviel dan gedacht, dan was ik die middag in de Oosthaven te vinden omdat daar het falen altijd iets geruststellends had en vaak de belofte in zich droeg van nieuw avontuur.

Maar het ging mij ook om de rust. Als mijn hoofd overliep van prikkels en gedachten trok ik mijn laarzen aan, riep ik de honden en verdween ik voor enige tijd de Oosthaven in. Als het warm was liet ik mij afkoelen door het water van de rivier, als het koud was zocht ik beschutte wildpaadjes die mij door de grienden leidden. De honden dwaalden dan om mij heen, als metgezellen tijdens een verre reis. De stilte en het besef dat mijn aanwezigheid daar onbetekenend was voor het gebied zelf, verschaften mij een enorme rust.

De Oosthaven, gelegen op het Eiland van Dordrecht, bestaat uit verwilderde griendbossen en rietvelden. Sinds enkele jaren is dit gebied het decor voor een grootschalig project waarbij er een nieuw natuurgebied van ruim 500 hectare groot wordt aangebouwd:

de Nieuwe Dordtse Biesbosch. De plannen hiervoor zijn al lang geleden ontwikkeld; toen de uitvoering hiervan halverwege 2016 definitief vorm begon te krijgen, verontrustte dit mij niet direct. De werkzaamheden vielen samen met een dijkverzwaring en waren daarom al zo lang gaande dat ik er aan gewend was geraakt. Dijkweides werden opgeheven, enorme hoeveelheden grond werden verreden, nieuw gras werd ingezaaid en de infrastructuur van autowegen en fietspaden werd opnieuw aangelegd. Pas toen deze werkzaamheden halverwege 2017 werden afgerond viel het me op dat het gebied een aantal definitieve veranderingen had ondergaan. Alles was schoner en mooier dan het ooit geweest was. De oude, vieze weidepaaltjes met hun slordige schapengaas werden vervangen door mooie rechte palen. Het gaas strak gespannen en een dubbele strook ijzerdraad langs het prikkeldraad. Het rustieke scheve rode hek van de weide naast ons huis werd ook vervangen. Er kwam een betonnen verzwaring met een breed ijzeren hek. Alles wekte de indruk 'modern' te zijn, met de schone en strakke beeldtaal die daarbij komt kijken. Vanaf dat moment begon ik mij meer te interesseren voor de aanpassing van het landschap. Maar misschien is dat nog een te beleefde benadering. Het ergerde mij namelijk dat het landschap wat ik zo goed kende zo makkelijk werd aangepast aan een nieuwe moraal. Dit werd persoonlijk, dit werd emotioneel. Deze irritatie en het gevoel van verlies vormden voor mij de belangrijkste drijfveer om mij te verdiepen in de werkzaamheden. Ik heb mijn camera en pen opgepakt en ben op onderzoek gegaan.

- 1. De Nieuwe Dordtse Biesbosch, Noorderdiepzone (boven)
- 2. De Oosthaven (onder)

Kaartgegevens GOOGLE, DIGITALGLOBE

De Nieuwe Dordtse Biesbosch in een breder kader

'We waarderen natuur uit ongenoegen met de cultuur waarin we leven en waarvan we afhankelijk zijn. Zo definiëren we natuur als iets wat tegenovergesteld is aan, of onverschillig is jegens, het dergelijke of verontrustende in onze cultuur. Tegenover massaproductie, massaconsumptie en massacommunicatie verlangen we van de natuur zeldzaamheid; tegenover lawaai stilte; tegenover vluchtigheid traagheid; tegenover drukte een lege agenda; [...]' ° FEDDES, HERNGREEN,

JANSEN, VAN LEEUWEN, SIJMONS 1998

Het startpunt van mijn onderzoek begon met de vraag hoe natuur en recreatie zich tot elkaar verhouden, wat de ruimtelijke ordening van Nederland betreft.

Daar zijn verscheidene beleidsplannen over opgesteld, zowel op regionaal als (inter)nationaal niveau. Daaruit rijst het beeld dat met onze sterke verstedelijking de vraag naar recreatieve 'natuur' lijkt toe te nemen. Met een groeiende bevolking en 'wandelen voor plezier' als belangrijkste uithuizige vrijetijdsactiviteit (441 miljoen activiteiten per jaar in 2015) ° CBS 2017 ligt het voor de hand dat de ruimtelijke indeling van natuur inspeelt op die groeiende vraag.

De aanleg van de Nieuwe Dordtse Biesbosch komt voort uit de in 1993 opgestelde lijst van Strategische Groenprojecten. ° WUR 2001 Deze SGP's moesten per gebied minimaal 1.000 ha beslaan. Het voornaamste doel van de Nieuwe Dordtse Biesbosch was om aan te sluiten bij de al bestaande Biesbosch gebieden en te dienen als multifunctioneel groengebied – een aantrekkelijk recreatiegebied op loop- en fietsafstand van de stad. Dit nieuwe natuurgebied zou de aangewezen plek zijn om mensen uit de Randstad van een natuurbeleving te voorzien. ° WATERSCHAP HOLLANDSE DELTA z.j. Hoewel de plannen er al in 1998 lagen zorgden bezwaren over onteigening,

recreatieve bezetting, de mate van vernatting van het gebied en bezuinigingen voor een flinke vertraging. Pas in 2016/2017 is de aanleg van de Nieuwe Dordtse Biesbosch gestart.

In het uiteindelijke plangebied werd een netwerk van fiets-, ruiters- en wandelpaden gerealiseerd, die op hun beurt weer zijn afgestemd op de avonturier of juist op de bezoeker die zijn schoenen schoon en droog wil houden. Volgens het verantwoordelijk projectbureau is *'de recreatieve inrichting intensiever in de richting van Hania's polder en rond de hevel bij de Oosthaven. (...) De hevel wordt een markant punt aan de dijk met weids uitzicht en krijgt een educatieve functie.'*

° NIEUWE DORDTSE BIESBOSCH z.j. Uiteindelijk betekende dit een explosieve groei aan routepaaltjes en informatieborden, de aanleg van nieuwe parkeerplaatsen en uitkijkpunten.

Deze enorme hoeveelheid aan voorzieningen lijkt de drempel om een bezoek aan de natuur te brengen, te verlagen. Het maakt ook duidelijk welke hoge eisen wijzelf tegenwoordig lijken te stellen aan dat bezoek. We lijken een gefaciliteerd gebied zoals de Nieuwe Dordtse Biesbosch te verkiezen boven een afgelegen bos met een onduidelijk pad er doorheen. De vogelaar die ik sinds de aanleg in het weekend regelmatig spot is daar een goed voorbeeld van. Hij komt vroeg in de ochtend, zet zijn auto stil op een passeer- of parkeerplaats, draait zijn raampje naar beneden en steekt zijn grote telelens uit het raam. Klaar om de vogels te spotten die dankzij de infrastructuur van het gebied vaak vlak langs de weg te vinden zijn.

Onze natuur hebben we het liefste zo mooi en exclusief mogelijk, met de harde eis dat wij er als bezoeker optimaal van kunnen genieten. Deze 'nieuwe natuur' zorgt ervoor dat onze beleving naadloos aansluit bij onze behoefte. Tegenvallers zijn hierbij verleden tijd.

De prestatie­maatschappij en ervaringseconomie

'De natuur is een schaars goed. Tussen haar en de mens heeft de economie een vervreemding tot stand gebracht.' ° FEDDES, HERNGREEN,

JANSEN, VAN LEEUWEN, SIJMONS 1998

De manier waarop wij onze natuur vormgeven is gekoppeld aan hoe wij als maatschappij tegen de natuur aankijken. ° WUR 1998 ° SCHOUTEN 2005. Denk alleen al aan de visie over het beheer van natuur, die vanaf de vorige eeuw tot nu vier verschillende benaderingen heeft gekend: Natuurbescherming, -beheer, -herstel & -ontwikkeling. Ecoloog en filosoof Matthijs Schouten stelt dat deze ontwikkeling veel te maken heeft met de rol die de mens zichzelf toedeelt. ° SCHMIT 2001

Wij, als recreant en consument van de natuur, spelen daar een rol in. Ik ben tot het besef gekomen dat de inrichting en waardering van onze natuur nauw samenhangt met de ontwikkeling van onze samenleving. In die zin is het begrip 'prestatimaatschappij' symptomatisch. In *De Correspondent* werd het als volgt uitgelegd:

'In de prestatimaatschappij leggen we het werk onszelf op. We zijn ons eigen merk geworden; proberen onszelf zo goed mogelijk te positioneren in de markt; wisselen elke paar jaar van baan of project. In 1985 besteedden we nog 43,6 uur per week aan werk, overwerk, zorg en opleiding. In 2005 was dat al 48,6 uur.

We rekenen collectief af met de zesjescultuur en straffen langstudeerders met hoge studiekosten. Overal - van de lokale supermarkt tot aan de voetbalclub - maken we prestaties meetbaar. En naast een gezin met twee kinderen en een baan van tachtig uur vinden we ook nog de tijd om te trainen voor de marathon.

In de prestatimaatschappij werken we hard. Niet omdat het moet, maar omdat we het zelf willen.' ° BERGER 2017

Als gevolg van de prestatimaatschappij lijkt het tempo van ons dagelijks leven vertienvoudigd. Uurtjes die niet direct in dienst staan van onze productiviteit worden al snel gezien als verloren tijd, en 'druk zijn' is bijna een nieuw statussymbool. Verveling is niet alleen ongewenst, we weten er ook niet zo goed meer mee om te gaan. Als we niks om handen hebben duiken we al snel in snelle afleidingen, zoals bijvoorbeeld social media. Sommigen noemen het ook de aandachtseconomie: een situatie waarin onze aandacht het product van de eeuw is geworden.

Kortom: we hebben weinig tijd voor onzin en rondhangen. Een handige uitkomst zijn dan efficiënte oplossingen, die ons dagelijks leven net wat makkelijker en sneller maken. Hiermee doel ik bijvoorbeeld op de ontwikkeling van onbemande kassa's in de supermarkt. Je scant zelf je boodschappen, komt bij een kassa waar je niet onnodig hoeft te wachten en rekent af met een enkele *swipe* van je betaalpas. Dergelijke innovaties lijken niet voor niets de heilige graal van de 21e eeuw te zijn: ze besparen een hoop tijd en verkleinen de kans op obstructies (zoals bijvoorbeeld een trage caissière).

In een prestatie maatschappij willen we eigenlijk alleen maar vooruit en is het nooit goed genoeg. We zijn daarom snel geneigd om al onze activiteiten in te zetten ten behoeve van onze productiviteit. Zo schreef Lynn Berger in *De Correspondent*:

'[...] De collectieve vermoeidheid die de prestatie maatschappij met zich meebrengt, wordt bestreden met individuele oplaadmomentjes. Voel je je opgebrand? Ga dan op vakantie, doe een cursus mindfulness of ontwerp een wandel-en-smoothie-stramien voor jezelf – dan kan je daarna weer mee in de race. En zo komt álles, zelfs vakanties in Kroatië of wandelingen in het bos, in dienst te staan van je productiviteit.' ° BERGER 2017

Zoeken we in de natuur niet vooral een efficiënte uitlaatklep om zo snel mogelijk weer 'opgeladen' te zijn voor onze volgende prestatie?

Het bovenstaande is volgens mij niet enkel toe te schrijven aan de prestatie maatschappij. Een ander fenomeen wat gelieerd is aan het gedachtegoed dat we onze tijd vooral nuttig moeten besteden is de ervaringseconomie:

'Face-to-face with the shortcomings of more respectable goals, we have turned large tracts of our method of life over to experience—unwittingly', schrijft de Amerikaanse cultuurcriticus Mark Greif in zijn essaybundel *Against Everything* 2016. *'Even where life appears to be lived for happiness, it is lived by and through experience. We see our lives as a collection of experiences: "the day I met those people at that party"; "the night I lost my virginity"; "the feeling I had as a tourist in Paris" or "when I stood at the lake in the woods." These snow globes and beach rocks can be held on to, compared, and appraised for quality. You put them on the shelf, and take them down; or lie awake at night, just wondering at them. They come with stories, and you put forward your experiences as rivals to the experiences others can tell. We become lifelong collectors, and count on fixed mementos to provide the substance of whatever other aims we may declare, when asked, are our real goals or reasons to live.'* GREIF 2016

p. 78-79

Zoals hierboven beschreven, houdt de ervaringseconomie onder andere in dat we niet langer primair focussen op het aanschaffen van een product of dienst, maar op de ervaring die het teweeg brengt. Je ziet het bijvoorbeeld in het succes van AirBNB: we willen niet langer een hotelkamer, maar een knusse slaapplek die ons in contact brengt met *locals* en ons de *inside* verhalen van onze vakantieomgeving leert kennen. Wat we uiteindelijk mee naar huis nemen is niet langer dat hotelzeepje maar een lading ervaringen.

'Dat streven naar ervaringen levert ook levensbeschouwelijke

problemen op, meent Greif. Het geeft ons het gevoel dat we écht leven, maar maakt ons tegelijkertijd voortdurend ontevreden. Wanneer we even niet 'ervaren' leven we niet. Kijken naar de begeerlijk tentoongestelde ervaringscollecties van anderen boezemt ons een aanhoudende 'FOMO' in – fear of missing out. Alle tijd die je niet spendeert aan verrijkende en nuttige ervaringen is in zo'n visie verspilde tijd.' POLAK 2017

Als je het samenvat hebben we niet alleen weinig tijd voor doelloze vrijetijdsuitingen, maar staat het hele concept van verveling en onbestemdheid in een negatief daglicht. Volgens mij is dit van grote invloed op de manier waarop onze natuurgebieden worden vormgegeven, de marketing die gebruikt wordt en uiteindelijk ook hoe deze natuur wordt geconsumeerd.

Gelukkig krijgt de vogelaar die ik eerder noemde in dat geval wel waar hij naar op zoek is: een perfect geregisseerd stuk natuur. Nooit meer een tegenvallende natuurbeleving dankzij het slimme marktdenken achter de campagne van het park:

'Voor de meeste bezoekers begint de beeldvorming van NLDelta voordat ze ooit voet hebben gezet in het gebied; het begint bij verwachtingen. Communicatie kan een krachtig middel zijn voor het creëren van verwachtingen. Die verwachting kan de perceptie en de beleving verhogen, mits deze wel perfect wordt waargemaakt in alle aspecten.' NLDELTA BIESBOSCH-HARINGVLIET 2017

We krijgen precies waar we zo naarstig naar op zoek zijn binnen onze prestatie maatschappij en ervaringseconomie. De keerzijde is dat onze beleving eerder opgelegd is dan zelf geïnitieerd. Parken zoals de Nieuwe Dordtse Biesbosch functioneren niet langer in de visie dat het een tegenhanger is van onze dagelijkse cultuur, maar een verlengstuk daarvan. Volgens mij beroven we onszelf daarmee van een belangrijke plaats voor onafhankelijke bezinning. Het vooruitzicht van groei en efficiëntie klinkt in een prestatie maatschappij misschien wel als muziek in de oren, maar mijn inziens is het noodzakelijk om te blijven reflecteren op de gevolgen van een dergelijk streven. De rustige omgeving van de Oosthaven was bij de uitstek de locatie om afstand te nemen van - en te reflecteren over - de weerslag die de huidige maatschappij op mij heeft. Als we plekken zoals de Oosthaven daarentegen in gaan leveren ten behoeve van efficiëntie en succes, vraag ik mij af hoe we onszelf nog kunnen onttrekken aan die ratrace en hoe we in staat zijn om weloverwogen na te denken over de koers die we varen.

Een pleidooi voor Watchamacallit

Zoals gezegd, werd ik persoonlijk geraakt door de aanpassing van het gebied rond de Oosthaven. Dit gebied dat ik mijn thuis noem, is zodanig 'gerenoveerd', dat ik het bijna niet meer herken. Een andere reden voor mijn verontwaardiging ligt in mijn eigen bestaan - als mens en als kunstenaar. Als kind van de prestatie maatschappij heb ik voortdurend het gevoel mijzelf te moeten bewijzen en ervaar ik een hoge werkdruk. Als er een uur voorbij gaat zonder productief te zijn geweest, voel ik me schuldig. De weinige stille momenten in mijn hoofd ontduik ik door mijn Facebook-account te openen.

Behalve als ik in de Oosthaven was. Dan ging ik er met mijn honden op uit en bestond er alleen dat moment. Het bood me soms tijd om te reflecteren, maar vaak ging het gewoon om het avontuur op dat moment. Ik ben de tel kwijt van het aantal keren dat ik volledig doorweekt en van teen tot heup zompend terug liep. Of de keren dat ik me als kind al klauterend door de grienden bewoog: springend van boom tot boom en balancerend op de gevallen enten.

Die momenten waren zo ontzettend waardevol omdat er op die ogenblikken geen presteren bestond, of succes, of falen. Ik had vaak niets eens een idee waar ik was, hoe lang ik weg zou blijven en in welke staat ik terug zou keren. Dit was niet een kwestie van de situatie ontvluchten; het was een manier om mijzelf mentaal voldoende ruimte te geven om tot rust te komen. Om de controle die ik al die tijd krampachtig had vastgegrepen zijn eigen gang te laten gaan.

Met het verschijnen van de 'nieuwe natuur' verdween de Oosthaven als vrijplaats voor avontuur. Als ik er was, dan ervoer ik niet meer

de ongebondenheid die het gebied voorheen opriep. Het lag aan de vernieuwde routepaaltjes, aan de nieuwe zitbanken en bovenal aan de strengere parkregels.

Ik merk dat ik niet meer tot rust kom in een gebied zoals de Nieuwe Dordtse Biesbosch. In de nieuwere natuurgebieden, zoals deze in heel Nederland worden gerealiseerd, vind ik geen plek meer voor mentale bezinning en stilte. De gebieden lopen over van informatie; over routes, over uitzichten, over huisregels. Waar natuur een tegenhanger zou moeten zijn van de cultuur, zie ik juist steeds meer overeenkomsten. En dat is een verandering waar ik tegen ageer. Niet omdat ik mijn stukje natuur terug wil, maar omdat we grondgebied verliezen waar presteren en succes geen hoogtij vieren.

Dit essay is mijn pleidooi voor het herwaarderen en herontdekken van verdwalen, struikelen en falen. Het pleidooi stopt echter niet bij deze conclusie. Als reactie op het verliezen van de Oosthaven ben ik in mijn gele autootje gestapt en op zoek gegaan naar *Whatchamacallit*.*

Whatchamacallit is een gebied in Nederland waar de belofte van de Oosthaven nog te vinden is achter doornige struiken en plotselinge open plekken. Hoewel klein van formaat, zijn ze er nog wel. Vaak bij industrieterreinen of vergeten stroken land waarvan de bestemming al een tijd geleden verloren is gegaan. Door middel van fotografie, tekeningen en edele technieken wil ik je meenemen naar deze plekken en tonen wat de mogelijkheden zijn op het moment dat je de controle los laat. Om te genieten van de omgeving waarin je verkeert, met al zijn onvolkomenheden en onzekerheden.

*Engelse verbastering van 'What you may call it', als plaatsvervanger voor datgene waar je de naam niet van kent.

Literatuurlijst ◦

Kunstenaars en fotografen

- Ackroyd, H. & Harvey, D. (2001), *Presence*
<http://www.ackroydandharvey.com/>
- Binnerts, A. (2017), *Dit is waar het begint*
<http://annabellebinnerts.nl/dit-is-waar-het-begint.html>
- Gabriel Jurgens, A. (2017), *Greina*
<http://www.gabriel-juergens.net/>
- Geene, A. (2017), *Ornithology*
<http://www.annegeene.nl/en/>
- Jeppesen, A. (2014-heden), *Folded*
<http://www.adamjeppesen.com/>
- Munnik, J. (2017), *het Liesbos*
<http://www.janoumunnik.nl/>
- Martens, R. (2010), *Institute for Human Activities*
<http://www.humanactivities.org/en/>
- Salgado, S. (1998), *Instituto Terra*
<http://www.institutoterra.org/>
- Van der Molen, A. (2017), *Blanco*
<https://www.awoiska.nl/>
- Zwart, M. (2017), *Push/Fall/Repeat*
<http://www.mariekezwart.nl/>

Geraadpleegde websites

- Algemeen Dagblad (2017), *Zoeken naar de balans tussen natuur en recreatie in de Biesbosch*
<https://www.ad.nl/dordrecht/zoeken-naar-de-balans-tussen-natuur-en-recreatie-in-de-biesbosch~a9fdd26a/>
- Waterschap Hollandse Delta (z.j.), *Nieuwe Dordtse Biesbosch*
<https://www.wshd.nl/common/werk-in-uitvoering/nieuwe-dordtse-biesbosch.html>

Films/documentaires

- Future View. (2015), *Noorderdiepzone*, Nieuwe Dordtse Biesbosch
<https://vimeo.com/97556642>
- Kelley, K. (2017), *The Inevitable*, STRP Keynote; Conference for the Curious
<https://www.youtube.com/watch?v=aELa97uwnz4>
- Van der Haak, B. (2016), *Offline als luxe*, Tegenlicht aflevering
<https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2015-2016/offline-als-luxe.html>

Boeken / Artikelen

- A.E. Buijs & P. Filius (1998), *Natuurbeelden in de praktijk*
<http://edepot.wur.nl/299253>
- Berger, L. (2017), *Iedereen is moe maar opladen is niet de oplossing*
<https://decorrespondent.nl/7609/iedereen-is-moe-maar-opladen-is-niet-de-oplossing/253524271-9ea0095b>
- CBS. (2017), *Tendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd*
https://www.cbs.nl/-/media/_pdf/2017/47/tendrapport_deel_2.pdf
- Cueto, B. & Hendriks, B. (2017) *Authenticity? Observations and Artistic Strategies in the Post-Digital Age*
Amsterdam, Astrid Vostermans
- David Thoreau, H. (2008), *Walking*
Akasha Classics
- Feddes, F. & Hengreen, R. & Jansen, S. & Van Leeuwen, R. & Sijmons, D. (1998), *Oorden van Onthouding: nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland*
Amsterdam, drukkerij SSP
- Hendriks, K. (2007), *Leesbaar Landschap, handleiding*, Digitale uitgave
- Hofstede, B. (2017), *Wat je terugkrijgt als je van Facebook gaat*
<https://decorrespondent.nl/7483/wat-je-terugkrijgt-als-je-van-facebook-gaat/953614707738-139d18dd>
- J. Sandel, M. (2012), *Niet alles is te koop, de morele grenzen van marktwerking*, Utrecht, Ten Have
- Marijnissen, H. (2014), *Wildernis zit zelfs tussen de stoeptegels*
<https://www.trouw.nl/groen/wildernis-zit-zelfs-tussen-de-stoeptegels~aee66357/>
- Nieuwe Dordtse Biesbosch, *meest gestelde vragen*
https://www.nieuwedordtsebiesbosch.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZejndrsJC_Meest_gestelde_vragen_algemeen__NDB.pdf
- NLDelta (2017), *Merkgids*
https://issuu.com/biesbosch/docs/bo_hnp_merkgids_nldelta_aangepast
- NLDelta (2017), *Ambitieboek*
https://issuu.com/biesbosch/docs/bidbook_lr-

- def_01_72f133759b60df
- Pfauth, E. J. & Verkade, T. & Hofstede, B. (2017) *Prestatiemaatschappij, Gelukkig zijn in een wereld die draait om succes*
<https://decorrespondent.nl/10001/prestatiemaatschappij-gelukkig-zijn-in-een-wereld-die-draait-om-succes/281958193-65a74463>
- Polak, N. (2017), *Zo leeft, denkt en klaagt de elite van nu*
<https://decorrespondent.nl/7782/zo-leeft-denkt-en-klaagt-de-elite-van-nu/797810640-db700070>
- O'Rourke, K. (2013), *Walking and Mapping, artists as cartographers*
Toronto, The MIT Press
- Schouten, M. & Wageningen University & Research (2005), *Handen af, Hands on!!*
<http://docplayer.nl/amp/57641780-Interview-met-matthijs-schouten-o-a-ecoloog-sbb-wur-maart-definitieve-uitwerking-2-juni-2005.html>
- Schmit, H (2001), *Van natuurbescherming via natuurbeheer naar natuurherstel*
<https://www.trouw.nl/home/van-natuurbescherming-via-natuurbeheer-naar-natuurherstel~a52e9625/>
- Van Limpt, Cokky (2011) *Een wei met koeien is geen natuur,*
<https://www.trouw.nl/groen/een-wei-met-koeien-is-geen-natuur~aa1bcf4c/>
- Van den Berg, A. (2013), *Waarom wij natuur nodig hebben* - Factsheet Natuur & Gezondheid
Amsterdam, IVN
- Wageningen University & Research (2001), *Evaluatie Strategische GroenProjecten, eindrapport*
<http://edepot.wur.nl/118233>

Colofon

Titel: Prestatienatuur

© 2018 Leonie van den Ende

Teksten: Leonie van den Ende
Vormgeving: Valerie Maas Graphic Design
Druk: Printsalon Hasselt, België.

Papier: 115grams cyclus offset en 300grams
cyclus offset
Eerste druk: Juni 2018
Oplage: 20 exemplaren

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvuldigd, openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op
welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever.

Disclaimer

Prestatienatuur is een essay uitgegeven als aanvulling op het
project *Nurturing Nature*, een beeldend onderzoek naar het
veranderende landschap van de Oosthaven en zijn omgeving.

